
IV. ІСТОРІЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

УДК 330.8.334(477)

УКРАЇНСЬКА КООПЕРАТИВНА ДУМКА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ XX ст.: СУЧАСНИЙ ПОГЛЯД

В. М. Фещенко, доктор економічних наук

Кооперативний рух має тривалу історію і в міжнародному, і в національному вимірі. Наукова література з питань кооперації сьогодні також багата та різнопланова. Але науково-теоретичний і практичний інтерес до зазначених питань протягом досить тривалого історичного періоду не згасає; навпаки, він періодично відновлюється, особливо в періоди трансформаційних зрушень у суспільстві, виникнення нових господарських форм, кризових ситуацій, економічної нестабільності тощо.

Сьогодні в Україні спостерігається саме така ситуація:

- через економічну невизначеність посилився практичний інтерес до процесів кооперування та діяльності кооперативних економічних організацій;
- проблема кооперації є актуальною з позицій соціально-економічного розвитку країни, оскільки, крім економічної, ідея кооперації включає також духовну, моральну та освітньо-виховну складові;
- держава гарантує законодавче забезпечення розвитку різних форм кооперативного руху (прийняті закони «Про сільськогосподарську кооперацію» (1997), «Про кредитні спілки» (2001), «Про кооперацію» (2003) та ін.);
- у науковій літературі з'явилися серйозні дослідження кооперативної тематики (пра-

ці С. Г. Бабенка, Г. І. Башняніна, С. Д. Гелея, В. В. Гончаренка, В. В. Зіновчука, А. О. Пантелеймоненка та ін.) [1, 3, 6].

Попри ці тенденції актуалізації кооперативної ідеї, українське суспільство ще не чітко усвідомлює важливість розвитку кооперації для підвищення ефективності господарської діяльності, особливо через нестачу коштів у населення для започаткування власної підприємницької справи, відсутність досвіду її ведення, надзвичайно слабку фінансову підтримку кооперативного руху центральними органами влади та через недооцінку ролі кооперації у справі господарського піднесення регіонів місцевою владою. Зазначені чинники, очевидно, не сприяють розвитку кооперативного руху в цілому та негативно впливають на процес формування різних типів кооперативних організацій в Україні.

Тому слід проаналізувати світовий і вітчизняний історичний досвід організації кооперації та її науково-теоретичного висвітлення й узагальнення в економічній думці. На наш погляд, надзвичайно перспективним є вивчення розробок представників української економічної думки другої половини ХІХ – початку ХХ ст., тобто періоду, коли в Україні відбувалися процеси становлення та розвитку ринкових економічних відносин, а також формування нових господарських одиниць, у тому числі

й кооперативних.

Ідея кооперації в той час набула значного поширення та практичного втілення. Але кооперативний рух на українських землях істотно відрізнявся від його організації в Англії та Німеччині. В країнах Заходу кооперація йшла від практики, вона була рухом народних мас і мала на меті насамперед економічні переваги від об'єднання окремих господарств у спілки, товариства, кооперативи. В той же час український кооперативний рух, на який значною мірою впливала інтелігенція, земська діяльність, був значно глибшим і змістовнішим, оскільки поряд з економічною складовою включав у себе ще й соціальні, просвітницькі, етичні моменти. На цю особливість вітчизняної кооперації вказував, зокрема, її провідний теоретик М. І. Туган-Барановський [8, с. 42].

Створення сільськогосподарських, кредитних, споживчих товариств супроводжувалося організацією з боку інтелігенції різноманітних навчальних агрономічних курсів, просвітницьких заходів для селян, проголошення необхідності реалізації ідей взаємодопомоги, справедливості, взаємоповаги у практиці кооперативного руху. В широкому розповсюдженні сільськогосподарських кооперативів в Україні, особливо на Полтавщині, яка була лідером в Російській імперії за їх кількістю (на 1 січня 1913 р. налічувалося 307 кооперативів) була велика заслуга земств, які надавали їм суттєву фінансову підтримку. Зазвичай, кожне дрібне сільськогосподарське товариство в перший рік свого існування отримувало 400 крб. допомоги від губернського та повітового земств, а надалі – по 200 крб. Крім цього, земства надавали дрібним сільськогосподарським товариствам пільгові кредити, субсидії, землеробські машини, племінну худобу [5, с. 12–13]. Такий досвід фінансової підтримки кооперації, культурно-гуманістичної спрямованості розвитку кооперативного руху, безумовно, може бути корисним і в сучасних умовах.

Одним із палких прихильників кооперативного руху, його перших теоретиків і практиків був видатний український учений М. І. Зібер. Він виступив одним із засновників Київського товариства споживачів (1868), а його праця

«Споживчі товариства» (1869) започаткувала стійкий науковий інтерес до теорії та історії кооперації, основних принципів її організації та напрямів діяльності. У своєму дослідженні вчений теоретично обґрунтував економічну доцільність і можливість здешевлення товарів для покупців шляхом заміни роздрібного продавця споживчими кооперативами, доводив необхідність вітчизняним товариствам наслідувати принципи організації та діяльності роцдельського товариства, ратував за єдність і узгодженість у справі розвитку кооперативного руху [2].

Великі перспективи на розвиток кооперативного руху покладав відомий український економіст Є. Слущкий. Дослідивши об'єктивні передумови виникнення кооперативів, учений сформулював їх сутність і виокремив їх основні типи: споживчі, кредитні, закупівельні товариства, об'єднання виробників, товариства зі збуту різноманітних товарів [7, с. 303–310]. Як і інші представники української економічної думки, Є. Слущкий вважав, що кооперативний рух – явище значно ширше за економічну доцільність і зиск. У ньому (кооперативному русі – В. Ф.) учений найбільше цінував загальнолюдські та суспільні цінності, як-то співпрацю на загальне благо; рівність всіх учасників; солідарність; захист суспільних інтересів, а не лише інтересів окремого кооперативу; можливість професійної підготовки членів кооперативних товариств тощо.

Господарські товариства, засновані на об'єднанні капіталів (акціонерні товариства – В. Ф.), Є. Слущкий також розглядав, але його більшою мірою цікавили об'єднання, за його висловом, некапіталістичних груп населення, що слугують у першу чергу загальним інтересам і формують у своїх учасників дух солідарності. Саме такі товариства, стверджував учений, виражають суть кооперації. «Кооперативне господарство, – зауважував він, – слід розуміти як товаристське господарство, яке за своїм складом здатне служити меті солідарної організації цілої господарської групи. ...Це усвідомлене прагнення вести господарське об'єднання не лише в особистих інтересах, а в інтересах широких кіл суспільства або навіть

цілого суспільства» [7, с. 300].

Як бачимо, кооперативні організації не переслідували мети отримання найбільшого прибутку на вкладений капітал. Капітал у різних кооперативах має винагороджуватися, на думку Є. Слуцького, найменшим можливим процентом, а дохід розподілятися пропорційно до ступеня участі членів у спільній справі [7, с. 302].

Близьким до визначення Є. Слуцького є характеристика кооперативу, наведена М. Туганом-Барановським, який вважав, що кооперативом є «таке господарське підприємство кількох добровільно об'єднаних осіб, яке має на меті не одержання найбільшого прибутку на вкладений капітал, а збільшення завдяки спільному веденню господарства трудового доходу своїх членів або зменшення їхніх витрат на споживчі потреби» [8, с. 94]. Саме це робить кооперативні об'єднання привабливими для широких верств населення. А багатство видів кооперативів (учений виділяє кредитні кооперативи, споживчі товариства, домобудівельні товариства, закупівельні товариства, товариства зі збуту, товариства з переробки, виробничо-підсобні артіль, трудові артіль, виробничі артіль) дає можливість селянським масам підібрати найбільш сприятливу форму їх взаємодії. М. Туган-Барановський у різноманітних кооперативних асоціаціях трудового народу бачив велике суспільне майбутнє. Висновок ученого, на нашу думку, є цілком справедливим для розвитку кооперативного руху в сучасній Україні.

Особливий етап розвитку кооперації в Україні на межі XIX–XX ст. пов'язаний з іменем М. Левитського – одного з найактивніших провідників кооперативної ідеї в Україні, автора знаменитого «Артільного договору» і розробника організаційних засад артільного виробництва в сільському господарстві. М. Левитський, подібно до інших українських дослідників, бачив у артілі не тільки господарське утворення, що організоване за добровільною ініціативою її членів, а й можливість нового, більш заможного та змістовного життя для селян.

Артіль мала допомогти їм піднятися економічно, оскільки, об'єднані в артіль, вони мали

змогу отримати банківські кредити, взяти в оренду землю, чого не можна було зробити одноосібно. «Артільним договором» передбачалось, що вся земля як надільна, так і орендована, а також майно перебувають у спільному володінні та користуванні [4, с. 306]. Відповідно, податки та повинності, що лежали на селянських наділах, виплачує артіль (позиції М. Левитського в даному випадку є суперечливою: теоретично – він прихильник нових господарських форм, а на практиці продовжує зберігати напівфеодалні форми ведення господарства, що пізніше стало однією з причин розпаду та ліквідації артілей).

Оскільки всі питання в артілі вирішувалися демократичним шляхом, селяни вчилися жити вільно, самостійно. В артілі вирішувалися деякі соціальні, просвітницькі проблеми. Селяни, наприклад, вчилися агротехнічним заходам щодо обробітку землі, правильному утриманню худоби та ін.

І хоча артілі, проіснувавши деякий час, розпадалися (через неузгодженість інтересів артілі в цілому і окремих її членів; бажання селян вести господарство самостійно, використовуючи артіль як стартовий етап для отримання кредиту, відсутність чіткого визначення трудового вкладу кожного члена артілі, а відтак – справедливого розподілу результатів колективної праці), і мета, яку переслідував М. Левитський під час організації артілей, а саме виробниче кооперування, не була досягнута, досвід їхньої діяльності (і позитивний, і негативний) мав велике значення для розвитку ідей кооперації. Це визнавали як прихильники М. Левитського (С. Бородаєвський, О. Фортунатов та ін.), так і його критики (М. Туган-Барановський).

Безумовно, важливими, і в теоретичному, і в практичному плані, є ідеї вченого для сьогодення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гончаренко В. В. Кредитна кооперація: форми економічної самопомоги сільського і міського населення у світі та в Україні (теорія, методологія, практика) / В. В. Гончаренко. – К. : Глобус, 1998. – 330 с.

2. Зибер Н. И. Потребительские общества / Н. И. Зибер. – К. : 1869.
3. Зіновчук В. В. Організаційні основи сільськогосподарського кооперативу / В. В. Зіновчук. – К. : Логос, 2001. – 380 с.
4. Корнійчук Л. Я. Історія економічної думки України : навч. посіб. / Л. Я. Корнійчук – К. : КНЕУ, 2004. – 431 с.
5. Крот Л. М. Роль земств Лівобережної України в модернізації сільського господарства (1864–1914 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук. – К., 2009. – 20 с.
6. Пантелеймоненко А. О. Аграрна кооперация в Україні: теорія і практика : монографія / А. О. Пантелеймоненко. – Полтава : РВЦ ПУСКУ, 2008. – 347 с.
7. Слущкий Є. Сутність кооперації та її форми // Є. Слущкий. Визнання. Творча спадщина з погляду сучасності / за ред. В. Д. Базилевича. – К. : Знання, 2007. – С. 291–310 с.
8. Туган-Барановский М. И. Социальные основы кооперации / М. И. Туган-Барановский ; предисл., коммент. : Л. А. Булочникова, Г. Н. Сорвина, Т. П. Субботина. – М. : Экономика, 1989. – 496 с.

УДК 334.73:061.3

ПЕРВЫЙ ВСЕРОССИЙСКИЙ КООПЕРАТИВНЫЙ СЪЕЗД (К СТОЛЕТИЮ ОТКРЫТИЯ)^{1, 2}

Н. К. Фигуровская, доктор экономических наук

В апреле (16–21) 1908 г. произошло исключительной важности событие для развития кооперации в России – в Москве, в здании Политехнического музея состоялся Первый Всероссийский съезд представителей кооперативных учреждений. Ему предшествовали многочисленные региональные съезды (в Москве, Петербурге, Пскове и других городах), на которых уже с конца XIX в. постоянно высказывалась идея созыва всероссийского съезда кооперации. Особую роль сыграл в этом вопросе Торгово-промышленный съезд в Нижнем Новгороде (1896), в рамках которого была впервые организована кооперативная секция. С подобными предложениями выступали различные общественные и научные организации. Инициатива созыва съезда принадлежала Московскому союзу потребительных обществ (МОСПО) – впоследствии с 1917 г. Всероссийский центральный союз потребительских обществ – Центросоюз. «Мысль о таком съезде возникала неоднократно, – отме-

чалось в заявлении Организационного комитета съезда, с которым выступил его председатель – Н. П. Гибнер, – ... потребность созыва первого Всероссийского съезда представителей всех видов кооперации вытекала из самой жизни, диктовалась существенными интересами самого кооперативного движения» [1, с. 1].

Кооперативное движение приняло к тому времени широкие масштабы и проникло в самые отдаленные части российского государства. Если в 1897 г. кредитных товариществ было 3, в 1901 – 94, то к началу 1908 г. их насчитывалось 2315. В 1900 г. в России было 577 потребительных обществ, в 1908 их число достигло 2000 [1, с. 58]. Главными причинами возникновения и развития кооперации был рост товарно-денежных отношений, необходимость получения кредитов для ведения крестьянских и ремесленных хозяйств, стремление к освобождению от гнета ростовщиков с их грабительскими процентами, борьба со спекулянтами и эксплуатацией торговцев,

¹ Статья написана при содействии РГНФ, проект № 08-02-00080а.

² Початок. Продовження див.: Науковий вісник Полтавського університету споживчої кооперації України. – 2010. – № 4 (43).